

Рецензия

на проф. д-р Борис Симеонов Минчев, преподавател по психология във ФНПП на СУ „Св. Кл. Охридски“

Научна специалност на рецензента: Обща психология, 05.06.01.

Относно дисертационния труд за присъждане на научната и образователна степен „доктор по психология“ по научното направление „Психология 3.2.“, докторска програма „Педагогическа и възрастова психология“ на г-жа Виктория Антраник Ангелова, редовен докторант с научен ръководител доц. д-р Ирена Левкова.

Тема на дисертационния труд: “Времева перспектива и смисъл на живота в юношеска възраст“.

Основание за представяне на рецензията: участие в състава на научно жури, съгласно Заповед Р33- 1010 от 15.03.2017 г. на Ректора на ПУ „П. Хилендарски“.

1. *Информация за дисертанта:* Виктория Ангелова е зачислена в редовна докторантура в ПУ през 2013 г. и е отчислена с право на защита през 2016 година. Представеният дисертационен труд е обсъден на заседание на катедра „Психология“ на ПУ на 14.02.2017 г. и е насочен за официална защита. Докторантът е представила всички необходими документи по защитата и те са в съответствие с Правилника за развитие на академичния състав на ПУ.
2. *Кратка характеристика на представения труд:* Рецензираният докторантски труд е разработен в пресечната област на възрастовата психология, позитивната психология и логотерапията и носи смесените характеристики в стиловете на мислене на тези проблематики. Състои се от увод, три глави, изводи и обобщения, заключение, литература и приложения с общ обем от 219 стр. В по-нататъшното изложение ще бъде предимно опонент на обичайни за тази проблематика интерпретационни схеми, възприети от докторанта, а не на нея самата. За да не бъде приета моята рецензия като отрицателна, бързам да заявя, че дисертацията показва един умел в научното писане автор, свършил коректно масивна емпирична работа, предлагащ приемлив, но не безспорен анализ на своите данни и факти. В този дух ще предложа в доста пунктове тяхно алтернативно обяснение.

3. *Изследователска теза.* Докторантът Виктория Ангелова приема, че средното и късното юношество, разширени до 23 г., са начало на конституиране на времевата перспектива и смисъла на живота като базови компоненти на персоналната идентичност на индивида. Според автора последните два конструкта могат да се изследват с подходящи психометрични инструменти и да покажат трендове на развитие, специфични за двата пола – мъже и жени. Това е една нетривиална и резонна теза. Може да се очакват различие в конструктите между половете, защото в ранната онтогенеза жените изпреварват мъжете в множество психологически придобивки. Реално е изследвана извадка от „учещи юноши“ и установените факти се отнасят за тях, а не за юношеството като цяло.
4. *Цел и задачи на дисертационния труд.* Те са аналитично добре дефинирани. За по-голяма яснота бих добавил задача да се формулира изследователски модел, защото в литературния обзор не е ясно какво от обсъжданите идеи влиза в личната концепция на докторанта. Бих добавил и задача систематично да се сравнят находките на докторанта по полов признак с тези на авторите на трите въпросника, валидизирани и адаптирани в дисертационния труд. В задачите е трябвало да се обоснове защо се наложило да се приложат 2 инструмента за смисъл в живота. Ще обобща, че 6-те задачи, приведени във втора глава са изпълнени добре.
5. *Оценка на получените научни резултати.* По същество работата има теоретична (първа глава) и емпирична (втора и трета глава) части, които заемат почти по половината от изложението. В теоретичната част са обсъдени философските, собствено психологическите и методическите основания поотделно за психологическото време и смисъла на живота. По отношение на първия конструкт изложението е достатъчно пълно по отношение на многообразието от теоретични позиции. Що се отнася до представянето на конструкта „смисъл на живота“, изложението е силно небалансирано. Анализирани са само възгледи в руслото на логотерапията и позитивната психология. Следвайки идея на Рой Баумайстър, се приема, че смисълът е потребностно обусловен, и то от няколко потребности. Ненужно се обсъждат различията между нужда и потребност. Виктор Франкъл е общо взето коректно представен, предимно по „Човекът в търсене на смисъл“, но по първото англоезично издание от 1946, а би трябвало по българското издание на „Хермес“ от 2013 г. Не е отбелязана „ситуираността“ на смисъла у Франкъл, което е в разрез с потребностната детерминация у Баумайстър. Последното разграничение е

важно, защото има решаващо значение за методологията на изследване. В текста не се обсъждат компенсаторните теории на смислообразуването (Юнг, Адлер, Terror management theory на Greenberg, Solomon & Pyszczynski от 90-те г. на XX век), които дават по-аргументирано обяснение на смисловите феномени. Така че в този аспект обзорът е непълен и не е убедителен. Обзорът е непълен още, защото твърде повърхностно са представени българските автори, работили по темата на дисертацията – проф. Р. Стаматов, доц. И. Левкова, моите работи също. Трета глава излага емпиричните находки и техния анализ. Авторът е установила, че българската версия на въпросника на Р. Хътцъл за смисъл в живота на юноши има различна факторна структура, съответстваща на обособени субскали на пълноценен смисъл и безсмислие в живота за разлика от еднофакторната структура на оригиналния въпросник. Това показва, че може би българската версия на въпросника на Хътцъл има по-добра конструктивна валидност от оригинала. Докторантът е установила обратни отношения към двата главни конструкти по пол: мъжете се оказват с по-добра (балансирана) времева перспектива от жените, а по отношение на смисъла на живота се оказва обратното. Макар и статистически значими, двата ефекта са слаби по абсолютни стойности в точки. Затова не следва да се правят капитални изводи. Възможно е алтернативно тълкуване на различието като дължащо се на различна социална желателност на отговорите по пол. Двата парадоксални факти – по-бъдеща ориентираност и по-изявен смисъл в живота у учениците в съпоставка със студентите, могат да се интерпретират чрез повишена социална желателност на ученическите отговори. Това може би има предвид и докторантът, защото оставя този парадокс без обяснение. Има и още един парадоксален факт в клъстерния анализ на въпросника на М. Стегър – обособяването на айтем 9 в самостоятелен клъстер (с. 127). Не е спазено указанието на автора на въпросника точките на отговорите да се обръщат при изчисляването на сумата. Това е доста сериозно недоглеждане от страна на докторанта. В случая има още едно недоглеждане – заглавието на инструмента на Стегър е „Въпросник за смисъл **в** живота“, а не **на** живота, както докторантът е озаглавила българската версия. Това изглежда се дължи на изричния отказ (с. 57) на докторанта да използва термина „смисъл в живота“. Бих искал на защитата тя да коментира тези недоглеждания. Анализът на психометричните показатели е много добър. Щеше да е по-информативно, ако се приведат и процентите на обяснената дисперсия в обяснението на факторните структури на българските версии на

използваните въпросници. Но като цяло си личи, че докторантът умее да прави психометрични анализи много добре.

6. *Методология на изследването.* Дисертационният труд съчетава една концепция от идеи на позитивната психология и логотерапията с емпирична проверка чрез психометрични инструменти – въпросници. Това е проблематично съчетание между екзистенциалистко-хуманистични твърдения и позитивизъм в емпиричните конструкти, макар че това много често се прави в североамериканската психология. Инструментите на емпирично проучване, използвани в дисертацията, но и въобще в позитивната психология, разчитат на съзнателно различаване на поне няколко степени на положителни ментални качествени преживявания като времето и смисъла, но практически не става така. За това говорят корелационната матрица (с. 160-161) с ниски и умерени корелации на скалите и субскалите и скосените предимно в дясно разпределения на точките на въпросниците за смисъл на живота (с. 121, 123, 124, 131-132). Това са индикатори на слаба различителност на позитивните преживявания и за недостатъчна дискриминантна валидност на методиките, ползвани в труда на докторанта. Интересно е, че въпросникът на Зимбардо не проявява килнатост (скосеност) на разпределеност на сумите на точките. Това косвено показва, че диференциацията на преживяването време е по-голяма от тази на смислите. Ще отбележа, че това е общ недостатък на почти всички психометрични инструменти на позитивната психология. В случаите с психологическото време и още повече за смисъла по-подходящи са методите на интервюирането, проективни методики, качественият анализ на разкази и ситуации, анализ на продуктите на дейността. В дисертационната тема всъщност главни индикатори на времева перспектива са жизнените планове и сценарии, а на смисъла в живота – жизненото дело на личността, а не скалните деления. Например, методиката на Головаха и Кроник е за предпочитане пред тази на Ф. Зимбардо. (Тази методика е използвана успешно за изследване на юноши в Националния център по наркомании в Суходол през 90-те години на XX век и от Деница Алипиева в дисертация, защитена в ПУ през 2013 г.) И когато пробва методиката на двамата руски психолози и докторантът установява, че юношите не могат да генерират по 10 събития (с. 52-53), докторантът всъщност установява, не това, че методиката не работи, а че юношите може би все още нямат пълноценна представа за психологическо време. А скалните методики генерират фалшиво позитивни отговори с висока социална желателност. За това са

красноречиви двата парадоксални факти (иначе казано „артефакти“), които посочих по-горе. Особено смисловите феномени са повече имплицитни и безсъзнателни, отколкото осъзнаваеми. Изводът ми е, че използваната в дисертацията методология далеч не е най-подходящата. Но това е недостатък на парадигмата, а не само лично на докторанта!

7. *Оценка на научните и научно-приложни приноси.* Докторантът е разработила важна и трудна тема на психологията на развитието. С методиките не е установила свързаност между конструктите „времева перспектива“ и „смисъл на живота“, но е показала развитиен тренд и полови различия в тези конструкти. Превела и адаптирала е три въпросника, предназначени да мерят тези конструкти и е показала добри техни психометрични показатели. Демонстрирала е умения да планира, проведе и интерпретира конкретно емпирично изследване и е проверила резонни научни хипотези. В значителна степен е показала познаване на релевантната литература. Донякъде безкритично е обединила идеи и методики от трудно съвместими психологически парадигми и е използвала приемлива, но далеч не най-добрата емпирична методология за проверка на хипотезите. Като цяло в труда находките по конструкта „времева перспектива“ са по-добре поставени, отколкото тези, свързани със „смисъл на живота“. Последните подлежат на полемичен коментар, който направих. Докторантът е успяла е да напише интересен, интелигентен и приятен за четене дисертационен текст. Има грешки, артефакти и недоглеждания, които съм забелязал и отразил в настоящата рецензия. Те не променят цялостното ми положително отношение към докторанта и нейната дисертация.
8. *Оценка на публикациите по дисертацията.* Предоставен ми е само списък с публикации, свързани с дисертационния труд. Те са достатъчни на брой и показват достоверно презентиране на дисертационното изследване.
9. *Оценка на автореферата.* Рефератът е адекватно информативен за съдържанието на дисертационния труд и е премерено детайлен и хубаво форматиран.
10. *Критични бележки, препоръки и въпроси.* За повече прегледност цифровото обозначение на разделите е трябвало да се предхожда от цифров номер на съответната глава. Авторът пише за „ефективност“ по отношение на хора (с. 78 и др.), а е следвало да използва в тези случаи термина „ефикасност“. Джон Уотсън не е „прародител“ (с. 62), а „баща“ на бихейвиоризма. Повече сведения е трябвало да се дадат по

отношение на конкретните процедури на събиране на данните по въпросниците, дали са групови или индивидуално, кои лица са помагали, по какви причини са дисквалифицирани отговорите на почти 100 изследвани лица и пр. В литературния обзор на първа глава не става ясно кои обсъждани идеи се приемат в дисертационната концепция и кои се отхвърлят като неприемливи. Някои идеи като „настоящата фаталистична перспектива“ се третира едностранчиво негативно от Зимбардо (с. 38), а тя може да означава и безгрижие и весела увереност, че неприятностите ще изчезнат сами. Препоръчвам, ако авторът продължи да разработва дисертационната тема, да използва „надеждата“ като мост между смисъла и психологическото бъдеще. Бих желал да получа отговор на защитата относно обработката и статута на айтем № 9 от въпросника на М. Стегър и за названието на въпросника. Също очаквам докторантът да защити с допълнителни аргументи своята емпирична методология.

11. *Заключение.* Позволих си да бъда критичен към концепцията и методологията на настоящата дисертация и нейния автор. И правя това не за да уязвя докторанта, а за да покажа, че нейните факти и разсъждения имат сериозни алтернативи, ако спазваме духа на пълноценна научност. Но от друга страна намирам, че докторантът е свършила солидна научна работа и е внесла свой принос към инструментариума на българската психология като е адаптирала три психометрични инструменти и е показала различия по пол във времевата перспектива и в смисъла на живота у български юноши. Ще гласувам с „Да“ за присъждането на г-жа Виктория Ангелова на научната и образователна степен „Доктор по психология“.

София, 1 май 2017 г.

Рецензент:

/проф. д-р Борис Минчев/